

PAŽINTINIS SĄMONĖS AKTYVUMAS

J. VINCIONAS

„Žmogaus sąmonė ne tik atspindi objektyvųjį pasaulį, bet ir jį kuria“.

Leninas

Sąmonės aktyvumas plačiąja prasme — tai grįžtamasis ryšys tarp žmogaus sąmonės ir materijos. Ar žmogus pakėlė kirvį, ar sukūrė mokslinę teoriją, ar muzikinę simfoniją,— visur matome sąmonės aktyvumą. Pradedami jį moksliskai aiškinti, iš pradžių susiduriame su tam tikru sunkumu. Atspindėjimo kategorija, suponuojanti subjekto pasyvumą, darosi nepakankama, kai reikia paaiškinti proto suverenumą, jo galią, jo sugebėjimą keisti materiją. Aišku, kad sąmoninga žmogaus veikla yra pagrįsta išorinio pasaulio atspindėjimu, tačiau nekelia abejonių ir tai, kad, pavyzdžiui, Boilio-Marioto dėsnio formulė $p \cdot v = const.$ ar kvantinės mechanikos sąvoka *psi* funkcija yra sukurtos, o ne betarpiškai perimtos iš atspindimos tikrovės. Tikrovės pažinimo procesas visuomet yra susijęs su žmogaus kūryba, su konstruojamąja jo sąmonės veikla, su jo mąstymo aktyvumu.

Racionalistinis pažintinis mąstymo galios kaip imanentinės žmogaus proto savybės aiškinimas palieka moksliskai neišaiškintus jos buvimo pagrindus. Nei „įgimtų idėjų“ koncepcija, nei apriorizmas negali būti laikomi moksliniais šio klausimo sprendimais.

Pažintinis mąstymo galios moksliskai neišaiškina ir sensualistinis empirizmas, mėginęs ją išvesti iš jutiminio patyrimo.

Visos mūsų žinios apie pasaulį tikrai yra pagrįstos jutimo organų parodymais. Tačiau tie parodymai tėra tik pažintinė medžiaga, bet ne pats pažinimas tikrąja to žodžio prasme. Be aktyvios, tvarkomosios, konstruojamosios mąstymo veiklos pojūčiai ir sąvokimai neteikia mums sintetinio tikrovės paveikslo. Mąstymo aktyvumas kaip tik ir pasireiškia tuo, kad jis jutiminiams duomenims suteikia visuotinumą sprendimų pavidalą. Mąstymas operuoja bendrybėmis — sąvokomis, kurios tiesiogiai per jutimo organus nepatenka į subjekto galvą. Niekas nėra matęs priežasties kaip tokios ir dėsnio kaip tokio. Pažintinis sąmonės aktyvumas — tai pažintinis mąstymo galios išraiška.

Sąmonės aktyvumas ypač pasireiškia naujų mokslinių teorijų kūrimu, vienu teorijų pakeitimu kitomis, ėjimu nuo vieno pažinimo lygio prie kito. Kai, pvz., Maikelsonas ir Morlis savo garsiais eksperimentais įrodė, kad, bėgdami bet koku greičiu paskui šviesą, mes negalėsime pavyti jos, kai jie gavo šį „didžiausią mokslo istorijoje neigiamą rezultatą“ (*D. Bernalas*). tuomet, siekiant pašalinti esamus teorijoje prieštaravimus, fiziko protui teko labai aktyviai dirbti. Dž. F. Fitcdžeraldas iškėlė idėją, vėliau išvystytą A. Lorencio, kad, didėjant greičiui, kūno ilgis kinta savo judėjimo kryptimi. Šios mintys buvo naujos eros fizikoje pradžia, pradžia naujo galvojimo būdo, kuris prieštaravo vadinamajam sveikam protui. A. Einšteinas,

laikęs sveiką protą „prietarų rinkiniu, kurį į žmogų įkrauna, pakol jam nesukako aštuoniolika metų“, savo intelekto jėga priverstė fizikus galvoti kitaip, pereiti prie kito pasaulio paveikslo¹.

Klausimas, kas sąlygoja pažintinį aktyvumą, iš kur mąstymas gauna savo jėgą, liečia viena iš svarbiausių grįžtamojo ryšio *materija — sąmonė* pusių. Šis klausimas mūsų filosofinėje literatūroje gvildenamas palyginti mažai². O jis yra svarbus, nes be sąmonės aktyvumo analizės negalima tikrai mokslinė gnoseologija, galutinai įveikianti idealistinį pažinimo proceso prasmės iškreipimą.

Kritikuodamas ankstesniojo materializmo gnoseologiją, Marksas savo „Tezėse apie Feuerbachą“ pažymėjo, kad „*aktyvioji* pusė, priešingai materializmui, buvo vystoma idealizmo, tačiau tik abstrakčiai, nes idealizmas, žinoma, nepripažįsta tikros, jutiminės veiklos kaip tokios“³. Dėl to, kad ankstesnysis materializmas tikrovę ėmė tik stebėjimo, o ne žmogaus jutiminės veiklos objekto forma, ryšys *gamta — sąmonė* buvo pervertintas, neįvertinant žmogaus aktyvaus santykio su pasauliu reikšmės. Negilus praktikos vaidmens pažinimo procese supratimas, neįvertinimas to fakto, kad tikrovė virsta pažinimo objektu tik per žmogaus praktinę veiklą, vedė ankstesnįjį materializmą prie idėjos, kad „stebėtojiškas“ žmogaus santykis su gamta yra gnoseologijos išeities taškas. Neistoriškai, abstrakčiai suprantant pažinimo subjektą, negalima buvo moksliskai prieiti prie pažinimo proceso, išvengti gnoseologijos sutapatavimo su psichologija. Lokas, pavyzdžiui, taip ir manė, kad psichofiziniai procesai, vykstantieji individo galvoje, sudaro pažinimo teorijos objektą.

Tačiau, nors stebėtojiškoji materializmo gnoseologija ignoravo aktyvų žmogaus santykį su gamta, ji vis dėlto buvo priversta juo operuoti, susidurdama su tiesos ir logiškumo kategorijomis. Juk šios kategorijos supponuoja savo priešybes ir tuo pačiu laisvą, aktyvų žmogaus santykį su jomis, nes logiškumą nuo nelogiškumo, tiesą nuo netiesos atskiria subjektas, pats sudarydamas atitinkamus sprendimus.

Neistoriškai prieinant prie pažinimo subjekto, o patį pažinimą suprantant kaip stichinį psichikos funkcionavimo procesą, neįmanoma paaiškinti sąmonės aktyvios veiklos. Tokiu atveju subjektas yra tapatus savo individualiai fiziologinei ir psichinei gyvybinei veiklai. Laikant pažinimą pasyviu išorinio pasaulio atspindžiu mūsų galvoje, reikia padaryti išvadą, kad daiktas ir jo vaizdas visiškai sutampa. O tai prieštarauja pažinimo istorijai. Be to, laikantis tokio požiūrio, negalima paaiškinti, kaip mintis, būdama pasyviu tikrovės atspaudu, virsta ją kuriančiu veiksmu.

Ankstesnysis materializmas nesugebėjo moksliskai išaiškinti pažinimo formų prigimties. Šis klausimas buvo jų gnoseologijos Achilo kulnas. Juk jutiminis atskiro žmogaus patyrimas negali būti tiesioginis pagrindas kategorijoms ir su jų pagalba sudaromiems visuotinumų sprendimams. Todėl nenuostabu, kad ikimarksinis materializmas galėjo tik konstatuoti racionalistinio mąstymo galios aiškinimo nelogiškumą, pats nesugebėdamas moksliskai išspręsti šio klausimo.

Aišku, kad racionalistinis problemos sprendimas negali patenkinti mokslinio galvojimo. Laikantis racionalistinio požiūrio, lieka neaišku, kaip loginio mąstymo veiklos rezultatai gali turėti kokią nors objektyvią reikšmę. Subjektyvistinis mokslo vertinimas negali būti įveiktas nei siauru racionalistiniu, nei empiristiniu pagrindu, nei eklektiniu šių dviejų požiūrių

¹ *Бернард Джефф, Майкельсон и скорость света*, М., 1963, стр. 80.

² Tarybinėje literatūroje šis klausimas nagrinėjamas daugiausia psichologijos ir neurofiziologijos požiūriais. Paminėtini autoriai: P. Anochinas, N. Bernšteinas, F. Georgijevs, P. Graščėnkovas, A. Leontjevas ir kt.

³ *K. Marksas ir F. Engelsas*, Rinktiniai raštai, t. II, Vilnius. 1950, p. 362.

sujungimu. Todėl nemarkšistinėje filosofijoje ir yra įsigalėjęs požiūris, kad mąstymo logika nepriklauso nuo tikrovės, o mokslo teorijos tėra tik laisvos subjekto kūrybinės veiklos produktai, įsigalintieji moksle konvenciniu pagrindu.

Nesiejant pažinimo proceso su visuomenine-istorine praktika, neįmanoma rasti kriterijų esmei atskirti nuo reiškinių. O neskiriant šių dalykų, tenka apsiriboti tik subjektyviaja pažinimo proceso puse, kaip tai daro šiuolaikinis pozityvizmas. Jis mintį jos genezės atžvilgiu laiko grynai psichiniu, dirbtiniu produktu, o logiką — grynai subjektyviu vidiniu reiškiniu. Abstrakcijos jo nagrinėjamos kaip savavališki žmogaus proto kūriniai, nematant ryšio tarp minties ir daikto, ignoruojant abstrakcijos turinio priklausomybę nuo tikrovės.

Mokslinio pažinimo praktikoje abstrakcijos išryškina įvairias daiktų ir jų santykių puses, atlikdamos šį vaidmenį dėl savo turinio objektyvaus pagrindo. Nagrinėdamas įvairių darbo rūšių suvedimą į paprastą vienašališką darbo sąvoką, kurioje dingsta konkretūs jų skirtingumai, Marksas, pvz., pažymi, kad „šis suvedimas yra abstrakcija, tačiau tokia abstrakcija, kuri visuomeniniame gamybos procese vyksta kasdien“⁴.

Loginis pozityvizmas filosofinėse kategorijose ir mokslinėse teorijose nesistengia matyti realaus pasaulio atitikmens. Pažinimo procesą jis suveda į formalias-logines konstrukcijas, palikdamas nuošalyje patį fizinį pasaulį. Nežiūrėdamas į pojūčius kaip į tikrovės atspindžius, jis nukerta ryšį tarp tikrovės ir loginės sistemos, priskiria idealybei imanentų savarankiškumą. Tokiu atveju nekyla ir mąstymo aktyvumo problema. Mąstymo jėga tik konstatuojama.

Nagrinėdami, pvz., aksiomų reikšmę mokslui, įvairūs loginio pozityvizmo atstovai paprastai vienašališkai akcentuoja išvadų priklausomybę nuo jų, tai yra akcentuoja formalų-loginį deduktyvinių teorijų mechanizmą. Pačios aksiomatikos priklausomybė nuo tiriamų tikrovės santykių čia lyg užmirštama. Be teorijos turinio priklausomybės nuo aksiomatikos, yra dar ir aksiomatikos priklausomybė nuo tiriamosios tikrovės. Pvz., F. Frankas, pagrįstai tvirtindamas, kad geometrija yra loginė struktūra, kurios teisingumą sąlygoja jos loginė forma, daro vienašališką išvadą: kai tik mes suteikiame geometrijai fizinę interpretaciją, ji netenka savo tikrumo bruožų⁵. Kad ir kaip suprastume tikrumą, faktine ar logine prasme taip galvodami, mes vis tiek turėsime žiūrėti į fizinį pasaulį kaip į darnios loginės sistemos kliūtį⁶. Aišku, būtų gerai, jei sukurtoji loginė sistema ir jos dėsniai būtų amžini, kad mes visuomet galėtumėm pasikliauti pastoviomis aksiomomis ir iš jų kylančiais tikrais sprendimais. Bet nereikia užmiršti, kad, sudarydami aksiomų sistemą, turime remtis kažkokiais kitais, iš šios sistemos išplaukiančiais formalizmo samprotavimais. Tuomet reikia išeiti iš ankstesnių formalių ribų, reikia patekti į naują pažinimo sritį, kur reikia aiškinti aksiomų atsiradimo mechanizmą. Kitais žodžiais, aksiominis metodas pats savęs paaiškinti negali. Čia ir reikia susimąstyti tiems, kurie yra linkę absoliutizuoti formaliąją loginę pažinimo proceso pusę.

R. Karnapas, F. Frankas ir daugelis kitų, mūsų nuomone, vienašališkai prieina prie pažinimo proceso, koncentruodami dėmesį į formaliąją

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 13, стр. 17.

Здесь и далее произведения К. Маркса и Ф. Энгельса цитируются по 2-му изданию.

⁵ Ф. Франк, „Философия науки, М., 1960, стр. 159.

⁶ Darni loginė sistema iš tikro netenka savo absoliutaus tikrumo, kai ją taikome fiziniam pasauliui. Bet tai nesudaro pagrindo priešpastatyti pasauliui jo loginę interpretaciją, kaip tai daro F. Frankas.

mokslinių teorijų turinio priklausomybę nuo priimtų aksiomų. Turint aksiomų sistemą, loginius sekmenis iš jų galima išvesti grynai formaliu būdu. Tačiau tai nereiškia, kad mokslinės kūrybos kelias turi tik vieną kryptį: nuo aksiomų — prie sekmenų. Šis vienašališkumas savo laiku atvedė loginį pozityvizmą į savotišką savavaliavimą, aiškinant teorijų pagrindus. R. Karnapas rašė: „Kiekvienas gali nevaržomas kurti savo nuosavą logiką, t. y. savą kalbos formą pagal savo norą“⁷. Tikrovė tokiu atveju yra be galo toli nuo teorijos, kitaip sakant, teorijos ir tikrovės santykio klausimas lieka tuščias. R. Karnapas tai ir pabrėždavo: „Beveik visi mokslo „objektai“ yra tariamieji objektai“⁸. Jei aksiomatikos pasirinkimas yra laisvas, tai dingsta objektyvaus teorijų pagrindimo problema. Lieka tik teorijos sintaksinio nuoseklumo, jos loginio neprieštaringumo pagrindų aiškinimo problema.

Minėtieji F. Franko ir R. Karnapo samprotavimai pagrįsti klaidinga metodologija, draudžiančia nagrinėti pažinimo procesą tikrovės atspindėjimo aspektu.

Mėginimas atriboti logišką nuo faktiško, nuo fiziškai realaus veda pažinimo teoriją į aklavietę. Tai buvo priversti pripažinti ir įžymesnieji loginio pozityvizmo atstovai. Tačiau R. Karnapas tai daro ir viename iš paskutinių savo darbų — knygoje „Reikšmė ir būtinumas“. Čia jis kalbą, jos turtėjimą nagrinėja kaip nepriklausomus nuo visuomeninės-praktinės žmogaus veiklos, nepriklausomus nuo žmogaus ir tikrovės sąveikos dalykus. Realybės problema, Karnapo nuomone, nesukelia sunkumų, jeigu kalbama apie daiktus, kuriuos pagal vartojamo konstravimo taisykles galima įjungti į jau esamas daiktų sistemas, pripažįstamas realiomis. Vadinas, egzistuoti realiai reiškia ne ką kitą, kaip būti loginiu sistemos elementu. Karnapas teigia, kad „sutikti su daiktų pasaulio egzistavimu reiškia priimti tam tikrą kalbos formą, kitais žodžiais tariant, priimti sakinių sudarymo ir jų patikrinimo, jų priėmimo ar atmetimo taisykles. Daiktinės kalbos priėmimas stebėjimo pagrindu veda į atitinkamų sakinių priėmimą bei įtvirtinimą ir į tikėjimą jais“⁹. Tačiau tezės apie daiktų pasaulio realumą negali būti tarp šių sakinių todėl, kad ji negali būti suformuluota daiktine kalba ir, matyt, jokia kita teorine kalba“¹⁰.

Niekas negali paneigti to fakto, kad idealybė savo forma yra subjektyvi, t. y. kad, pažindamas pasaulį, subjektas apvelkà objektyvų turinį subjektyviu apvalkalu. Visos kategorijos, visi sprendimai apie pasaulį, visos mokslinės teorijos yra žmogaus kūriniai. Tačiau tai nereiškia, kad nėra objektyvios tiesos, kad subjektyvioje mūsų žinių formoje neslypi toks turinys, kuris priklauso ne nuo pažįstančio subjekto, bet nuo objektyvios tikrovės. Kaip tik, matant objektyvų turinį mūsų žiniuose, galima paaiškinti, kodėl idealybė, turėdama subjektyvią formą, turi objektyvią praktinę reikšmę. Idealybės turinio objektyvumo pripažinimas ir leidžia pereiti prie mokslinio sąmonės aktyvumo aiškinimo.

* * *

Mokslinio pažinimo kelyje galime išskirti du pasikartojančius etapus: empirinį ir teorinį, kurių priešpastatymu iš dalies ir pasireiškia empirizmo bei racionalizmo tendencijų susidūrimas. Empirinei stadijai būdinga tai,

⁷ R. Carnap, *Logical Syntax of Language*, London, 1937, p. 52.

⁸ R. Carnap, *Der Logische Aufbau der Welt*, Berlin, 1928, S. 37.

⁹ Karnapas daiktine kalba vadina natūraliąją kalbą, kurią žmonės vartoja buityje. priešpastatydamas ją dirbtinėms loginių sistemų kalboms.

¹⁰ P. Карнап, *Значение и необходимость*, М., 1959, стр. 302.

kad čia dar nėra išskirta toji santykių visuma, kuri apibrėžia nagrinėjamo objekto srities struktūrą, kad čia dar nėra atskleistas bendras dėsningumas, kuris slypi visų šios srities reiškinių pagrinde. Empirinei mokslinio pažinimo stadijai būdingos „baltos vietos“, kurios negali būti užpildytos išvadamis, padarytomis, remiantis naujais faktais ir senu teoriniu bagažu. Kol reiškinių visumos struktūra dar nėra nustatyta, tol stebimieji faktai gali būti tik aprašomi, lyginami, klasifikuojami be teorinio naujų faktų numatymo galimybės. Teorinėje gi pažinimo stadijoje empiriniai faktai įgauna faktų sistemos pavidalą, jie susiejami vieni su kitais loginiais ryšiais, logiškai išvedami vieni iš kitų. Kai teorijos pradinės sąvokos ir jų sistema įsisavinta, nustatyti dėsningumai, apibrėžiantieji tam tikros srities faktų sąryšį, tai tolesnis jos vystymas lieka santykiškai nepriklausomas nuo patyrimo. Teorija ima valdyti empirinę medžiagą su savo loginių priemonių pagalba. Kai tik nustatomas vidinis faktų ryšys, tuomet jie virsta visuma, ir jos prigimtis gali būti nagrinėjama kaip pagrindas įvertinti vienokį ar kitokį empirinį reiškinį. Mąstyti teoriškai reiškia turėti galvoje visumos prigimtį, nagrinėti atskirus faktus visumos šviesoje. Mokslo tikslas yra padaryti sprendimus, turinčius kiek galima didesnį visuotinumą laipsnį, tokius, kurie leidžia sujungti į sistemą atskirus faktus, iš pirmo žvilgsnio lyg ir nesusijusius vienas su kitu.

Visumos dominavimas ją sudarantiems atskiriems reiškiniams yra objektyvus, nepriklausęs nuo mąstymo veiklos. Mąstymo veiklai tenka tai atskleisti ir išreikšti savomis formomis. Antra vertus, visi visuotinumų sprendimai yra proto produktas. Visumos struktūra ir jos prigimtis nustatomos ne tiesioginio stebėjimo, o teorinio mąstymo keliu ir ne gryno mąstymo, o *atitinkamai paruošto* tos aplinkos, kurioje formuojasi individo sąmonė.

Mąstymo turinio objektyvumas subjekto atžvilgiu yra dvejopo pobūdžio. Jį daro objektyvų ne tik jo atspindimos tikrovės ypatybės. Atskiram individui visuomenės jau pasiektoji pažinimo pakopa, iki to individo sukurtos teorijos yra ne tik subjektyvios, bet jau ir išorinės, objektyvios jo mąstymo veiklos atžvilgiu. Jos yra tiek pat išorinės, kaip ir empiriškai nustatomi faktai. Pabrėžiant šį momentą, darosi lengviau suprasti sąlygas, kuriomis vyksta idealus tikrovės įsisavinimas. Vadinas, gvildenant pažinimo procesą, reikia kreipti dėmesį ne tik į objektyvią realybę kaip į visų mūsų žinių šaltinį, bet ir į tą dvasinę aplinką, be kurios objektyvumo subjekto atžvilgiu negalėtų vykti aktyvus pažintinis žmogaus santykis su supančia jį tikrove.

Nagrinėjant pažintinę žmogaus veiklą, reikia turėti galvoje, kad ji vyksta tam tikro išsivysčiusio lygio visuomenėje su susiformavusia kalba ir atitinkama sąvokų sistema, su apibrėžtu turimo tikrovės pažinimo lygiu. Individas gali atrasti tai, kas dar nebuvo atrasta, pažinti tai, kas dar nebuvo pažinta, tik remdamasis visuomenės iki jo jau pasiektu teorinio bei praktinio tikrovės įsisavinimo lygiu ir išvystytais teorinio mąstymo įgūdžiais. Todėl nereikia painioti empirinės pažinimo stadijos su pažintiniu jutiminiu suvokimo vaidmeniu ir teorinės stadijos — su abstraktaus mąstymo vaidmeniu. Pirmuoju atveju turimas galvoje visuomeninis-istorinis pažinimo procesas, antruoju atveju — pažintiniai individo instrumentai. Pažįstantis individas stebi mąstydamas. Jau vien faktų konstatavimas, jų jungimas ir grupavimas reikalauja tam tikro teorinio pagrindo. Individas dalyvauja visuomeniniame-istoriniame pažinimo procese ne savarankiškai, o kaip savotiškas jo instrumentas, aprūpintas visuomeninio tipo loginiu aparatu ir materialinėmis tikrovės tyrimo priemonėmis. Be šių prielaidų individas negali būti tikrovės stebėtoju tolesnio pažinimo vystymosi aspektu. Šiuo atveju *stebėti* reiškia derinti konstatuojamus

faktus su iki tol visuomeniškai sukauptu pažintiniu bagažu. Maža to, individas atlieka stebėtojo vaidmenį visuomeniniame-istoriniame pažinimo procese ne pačiu jutiminių faktų suvokimu, o sugebėjimu suteikti jiems ypatingą pažintinę reikšmę. Gerą eksperimentatorių apibūdina ne jo jutimo organų aštrumas, o pažintinis išvalgumas, kurį sąlygoja jo teorinis pasiruošimas. Empirinės pažinimo stadijos sąvoka turi apibrėžtą prasmę tik mokslo vystymosi, o ne individo pažintinės veiklos aspektu. Tą pat galima pasakyti ir apie teorinę pažinimo stadiją, kurią apibūdina ne apskritai sugebėjimas abstrakčiai mąstyti, o perėjimas jo pagrindu į naują teorinį lygį.

Mokslinio pažinimo procesas apibrėžtame lygyje pasireiškia kaip empirinio patyrimo duomenų sintezė, vykdoma, remiantis sąlygiškai statinėmis sąvokomis, nekintamais teoriniais kriterijais. Tačiau tai gali vykti tik iki tam tikro momento, kol stebimi faktai daugiau ar mažiau „telpa“ esamuose teoriniuose rėmuose. Susiduriant su naujais faktais, peržiūrimos pagrindinės kategorijos, keičiamas jų turinys, keičiama ir pati teorija. Teorinių žinių visuma pertvarkoma naujų atradimų šviesoje. Toks procesas vyksta visuose moksluose empirinės medžiagos teorinės „inventorizacijos“ pagrindu.

Mokslo vystymosi pagrinde glūdi nuolat kylantis neatitikimas, prieštaravimas tarp naujų empirinių duomenų ir esamos teorijos. Pats mokslinis pažinimas yra tikrovės reiškinių suidealinimas su tam tikrų schemų pagalba. Be tokio schematizmo žmogus negalėtų nei suprasti, nei kitiems paaiškinti atrandamus dalykus. Tolesnis žinių kaupimas, gilesnis pasaulio pažinimas kaip tik ir yra susijęs su ankstyvesniojo schematizmo apribojimų nuėmimu ir, žinoma, su senų sąvokų bei schemų patikslinimu ar naujų sudarymu. Tik tokiu keliu ir galima tiksliau, išsamiau atvaizduoti tikrovę.

Šiuo atžvilgiu galime pasekti, kaip laikas nuo laiko keitėsi priežastingumo kategorijos turinys, kaip buvo nuiminėjamas ankstesnis schematizmas ir kaip naujų teorijų bazėje formavosi vis naujas priežastingumo supratimas.

Šiuolaikinės priežastingumo kategorijos prototipą sudaro pirmykštis veikėjo ir veiksmo ryšio suvokimas, glūdintis antropomorfinio gamtos procesų aiškinimo pagrinde. Senovės materialistinė filosofija, pašalinama veikėją iš gamtos teorijos, suformulavo natūralaus priežastingumo kategoriją, iš esmės sutampančią su gamtos procesų dėsningumo kategorija. Tai leido vienu reiškinių buvimą išvesti iš kitų reiškinių buvimo kaip pasekmes iš priežasties. Tačiau senovės filosofija dar nemėgino nustatyti empiriškai pagrįstų priežastinio ryšio loginio nustatymo prielaidų ir pačią priežastingumo kategoriją vartojo labai neapibrėžtai.

Susiformavus mechanikos mokslui, prasideda mėginimai suteikti priežastingumo kategorijai konkretesnę turinį, atitinkantį naujojo mokslo poreikius. Šiuo pagrindu sukuriama izoliuojamo „gryno“ priežasties-pasekmės ryšio koncepcija, kuria yra pagrįstas mechanistinis determinizmas. Praktiniai mechanikos mokslo laimėjimai orientavo mokslinę mintį žiūrėti į pasaulį kaip į gigantišką mašiną, veikiančią pagal mechaninio tipo dėsnius. Mechanistinis reiškinių aiškinimas tampa mokslinio aiškinimo sinonimu. Tokie mokslai, kaip biologija, psichologija, politinė ekonomija, kiek jų tiriama reiškiniai nesutalpinami į mechanistinių priežasčių-pasekmių grandinę, dėl to paskelbiami netiksliais, dar nepasiekusiais savo išsivystymo mechanistinio lygio.

Mechanistiniame priežastingumo kategorijos supratime dar labai ryškios pirmykščio antropomorfinio galvojimo liekanos. Priežastį-veikėją čia

tik pakeitė priežastis-jėga. Niutono nuomone, priežastys ir yra tos jėgos, kurios išjudina kūnus¹¹.

Mechanistinis determinizmas yra susijęs su visų tikrovės reiškinių suvedimu į griežtą ir vienakryptę priežasčių-pasekmių grandinę. „Tokia jau buvo niutoninė mechanika,— rašė V. Heizenbergas,— kad iš sistemos būsenos tam tikru laiku galima buvo iš anksto nusakyti sistemos judėjimo ateitį. Mintį apie tai, kad gamtoje, atseit, iš principo taip būna, gal būt populiariausiai ir aiškiausiai išreiškė Laplasas fantazijoje apie Demoną, kuris nustatytu laiku žino visų atomų padėtį ir judėjimą ir todėl gali sugebėti iš anksto įžvelgti pasaulio ateitį“¹².

Šitoks priežastingumo supratimas visiškai patenkinio gamtos mokslus ligi pat antrosios XIX a. pusės, kol visuotinio vystymosi ir visuotinio reiškinių sąryšio principai dar nebuvo pradėti įsisavinti moksle. Marksistinė filosofija dar antrojoje XIX a. pusėje naujai suformulavo priežastingumo kategoriją, pasiremddama nauja mokslinė medžiaga. Jos požiūriu priežasties ir pasekmės sąvokos prarado savo izoliuojamąjį apibrėžtumą, o vienakryptė priežasčių-pasekmių grandinė neteko prasmės. Tačiau gamtos mokslai ir toliau tebeoperavo senuoju mechanistiniu prieštaringumo kategorijos supratimu. Empirinei medžiagai prieštaraujant tokiam supratimui, daugelis mokslininkų pradėjo abejoti paties priežastingumo principo visuotinumu. Daugiausia dirvos abejonėms sudarė kvantų mechanikos atsiradimas.

Dramatiškiausias šiuolaikinės fizikos įvykis, Luji de Broilio nuomone, buvęs dalelės-bangos dualizmo atradimas. Fizikai buvo priversti rimtai susimąstyti dėl neįprasto, „keisto“ mikropasaulio elgesio. Senasis priežastingumo kategorijos supratimas nesiderino su kvantinės mechanikos duomenimis. Nauji eksperimentiniai faktai parodė, kad nėra mechaninio vienareikšmiškumo tarp vienos ir kitos mikrodalelių situacijos. Pati sąvoka „mikrodalelės būseną“ tapo neapibrėžta. Juk mažėjant dalelės masei, pradeda labai realiai reikštis jos banginės savybės, o jau tuomet dingsta dalelė senąja to žodžio prasme, dingsta trajektorija, atsiranda neapibrėžtumas, kuris įveikiamas tik tikimybinio tipo apibrėžtumu. O tikimybinis apibrėžtumas jau nesuderinamas su senuoju priežastinio apibrėžtumo supratimu. Jis suderinamas tik su dialektiniu jo supratimu.

Vadinasi, teorinio tikrovės pažinimo vystymosi procese, einant nuo vieno pažinimo lygio į kitą, žmogus priverstas naujai performuluoti pagrindines kategorijas. To neišvengė ir priežastingumo kategorija. Nuo vienokio ar kitokio priežastingumo kategorijos supratimo priklauso pati mokslo duomenų interpretacija. Bet ta kategorija neturės pažintinės reikšmės, jei ji prieštaraus mokslo duomenims. Mokslinė mintis, pasirinkdama vienokį ar kitokį tikrovės modelį, yra laisva tik santykinė prasme.

Dabar vyksta rimti poslinkiai, aiškinant gyvybinius procesus. Tatai yra susiję su svarbiais naujais faktais: tapo iššifruotas baltymų sintezės kodas, išryškėjo nukleininų rūgščių struktūra, daugeliu atžvilgių apibrėžtas jų vaidmuo gyvam organizmui. Čia daug prisidėjo kibernetikos pasiekimai, įgalinantys tam tikru mastu modeliuoti gyvasias sistemas. Jei dar pirmajame šio šimtmečio ketvirtyje gyvybė buvo suprantama kaip tam tikra baltymų funkcija, tai dabar mokslinė gyvybės analizė jau peržengė cheminio baltymo rėmus. Ir tai dar ne viskas. Šalia naujo struktūrinio gyvybės esmės aiškinimo atsirado rimta tendencija, susijusi su pažanga matematinio modeliavimo srity, eiti prie funkcinio gyvybės apibrėžimo¹³.

¹¹ «Известия Николаевской морской академии», вып. IV, Прп., 1915, стр. 33.

¹² W. Heisenberg, Atomforschung und Kausalgesetz, „Universitas“, H. 3, 1954, S. 225.

¹³ Зг. А. Колмогорова, А. Ляпунова straipsnius rinkinyje «О сущности жизни», М., 1964.

Ne tai svarbu, kas akcentuojama, ar baltymai ir nukleininės rūgštys, ar sistemos funkcijos. Svarbu tai, kad nauja faktinė medžiaga verčia ir biologiją peržiūrėti savo vartojamų pagrindinių sąvokų turinį. Tai liečia gyvybės, paveldėjimo ir kitas pagrindines biologijos sąvokas. Tokių procesų prasmę taikliai apibūdino įžymus tarybinis fiziologas A. Uchtomskis: „Mes, kaip biologai, žinome, kiek sąlyginės ir judrios yra mūsų pagrindinės sąvokos bei vaizdiniai ir kaip jie iš naujo persiintegruoja, augant žinioms. Tai liečia ir bet kokį mokslą, kol jis nemirė scholastikoje. Kas galėtų būti ramesnio už geometriją su tokiais aiškiais mūsų minčiai jos paveikslais. Bet atsirado nauji revoliucionieriai: Gausas, Lobačevskis, Rimanas, kurie perintegravo senojo mokslo pagrindus, atrodžiusius šiai mokyklai tokiais tvirtais ir nepajudinamais“¹⁴.

Tiek minėtas priežastingumo supratimo kitimas, tiek ir biologinių sąvokų peržiūrėjimas yra aktyvios žmogaus proto pažintinės veiklos produktai. Teorinių žinių visumos pertvarėjimas vyksta naujų atradimų šviesoje, išskylant naujiems faktams, nesiderinantiems su ankstesnėmis schemomis. Tik išeinant už turimos teorinės schemos ribų, buvo galima suprasti naujus faktus.

Tai nereiškia, kad pažinimo procesas tėra tik jutiminių duomenų pagrindų senų teorijų griovimo ir naujų kūrimo procesas. Pažinimo procesas iš esmės yra visuomeninis procesas. Jutiminiai duomenys turi pažintinę reikšmę tik tuomet, kai jais operuoja *teorinis* mąstymas, kai yra jau tam tikras loginis karkasas. Reikia sutikti su S. Rubiņšteino teigimu, kad „pažinimo teorijos išėities taškas yra ne mąstymo, sąmonės ar idėjos santykis su daiktu, bet žmogaus kaip praktinės ir teorinės veiklos subjekto ir daiktų pasaulio santykis“¹⁵. Žmogus dalyvauja pažinimo procese kaip teorinės veiklos subjektas tik priklausydamas visuomenei, kuri, paversdama gamtą praktinės veiklos objektu, tuo pačiu paverčia ją ir pažinimo objektu.

Žmogaus rankų gaminį galima atskirti nuo natūraliai išsivysčiusio gamtos daikto pagal jo paskirtį. Joks gamtos daiktas neturi specialios paskirties, jei jos jam nesuteikė žmogus. Alpių kalnai, pvz., objektyviai neturi paskirties žavėti mūsų akį. Tikslinga veikla, suteikianti objektui apibrėžtą paskirtį, gali vykti tikrai tuomet, kai yra idealus šios veiklos projektas. Čia prisimintinas vaizdingas Markso palyginimas blogo architekto ir geros bitės veiklos. Suprantama, kad minties kūrinys neatsiranda be ryšio su tikrove, bet taip pat suprantama, kad sąmoninga praktinė veikla gali vykti tik tuomet, kai jos rezultatai iš anksto yra galvoje.

Panašų dalyką matome ir žmogiškojo pažinimo sferoje. Pažinimui esminga ne atskirų faktų konstatavimas, o visuotinumą reikšmę turinčių sprendimų sudarymas. Vadinas, visuotinybė yra ne tik pažinimo rezultatas, bet ir jos tikslas. Siekdamas šito tikslo, protas vadovaujasi loginėmis schemomis, jau turėdamas atitinkamas prielaidas tikrovės pažinimui. Ir čia visuotinybė pasireiškia kaip *išėities momentas*, kaip mąstymo aktyvumo pagrindas.

Tikrovės paveikslas žmogaus galvoje neatsiranda stichiškai. Jis atsiranda kaip rezultatas žmogaus teorinės veiklos, operuojančios ne tiek gaudamais faktais, kiek turimu idealiu bagažu. Mąstymo aktyvumas jutiminių duomenų atžvilgiu ir pasireiškia tuo, kad pašalinama, sąkysime, atsitiktinė atskirų faktų forma, sąmoningai nukreipiant dėmesį į bendrybę ir būtinus ryšius. Tai atliekama su turimų sąvokų, kategorijų pagalba, su loginio aparato pagalba. Taigi, iš vienos pusės, pažinimo procese dalyvaujančio subjekto sąmonė jau turi savyje visuotinybę, kuri čia pasireiškia

¹⁴ A. A. Ухтомский, Собр. соч., т. I, Л., 1950, стр. 195.

¹⁵ С. Л. Рубинштейн, Принципы и пути развития психологии, М., 1959, стр. 203.

kaip pažintinės veiklos sąlyga. Iš kitos pusės, visuotinybė yra objektyvių tikrovės savybių, jos reiškinių ryšių išraiška, paties pažinimo rezultatas.

Laikantis požiūrio, kad subjekto intelektas yra tik „švari lenta“, kurioje tikrovė jo gyvenimo laikotarpiu įrašo visą žinių sumą, paaiškinti sąmonės aktyvumo negalima. Pažinimo procese dalyvaujančio subjekto protas nėra švari lenta: jam būtinas „idealus projektas“, padedantis pažinti realybę, panašiai kaip sąmoningos darbinės veiklos prielaida yra idealus būsimąjo produkto projektas. Jeigu pažinimo procese dalyvaujančio žmogaus protas iš tikrųjų būtų „tabula rasa“, tuomet liktų neaišku, kaip individas gali orientuotis begalinėje ryšių daugybėje, kokių būdu jis gali išskirti būtinumą, visuotinybę. Ir jei subjektas neturi apibrėžto bendrų gamtos ryšių paveiklo, jo pasaulio suvokimas negali būti protingas, sąmoningas. Teorinė proto veikla — būtina tikrovės pažinimo sąlyga.

Aktyviai dalyvaujantis pažinimo procese morfologiškai subrendęs individas turi teorinio santykiavimo su gamta pagrindus. Jis yra įsisavinęs kalbą ir loginį aparatą, tam tikru mastu įsisavinęs istorinį žmonijos patyrimą. Nors individas operuoja ne savo sukurta kalba ir beveik visas jo patyrimas yra kitų žmonių patyrimas, tačiau pažintinėje veikloje jis jais operuoja kaip savais. Si aplinkybė ir įgalina žmogų tikslingai veikti begalinėje reiškinių įvairovėje, įvairiausių poveikių sukury. Individą veikia daugybė įvairių skirtingų garsų, spalvų, kvapų ir kitų išorės poveikių, suvokiamų jo jutimo organų. Tačiau realybė neatrodo jam chaosu, kadangi jis aktyviai įsisavina tik nežymią dalį šių poveikių. Visi šie poveikiai kaip objektyvus pojūčių pagrindas jam yra prieinami, tačiau, kol jie neperejo per jo sąmonės prizmę, jie nieko nereiškia. Žmogus jų nesupranta. Subjektyvi objektyviosios realybės poveikių atranka vyksta materialame, praktiniame santykiyje su ja. Kuo daugiau yra praktiškai įsisavintas pasaulis, tuo daugiau žmogus gauna reikšmingų signalų, tuo pasaulis jam tampa jo pasauliu.

Visuotinybės pažinimas negali būti laikomas tam tikru įgimtu atskiro individo sugebėjimu, nulemiančiu jo santykį su objektu. Ideali bendrųjų ryšių tikrovės forma yra pažinimo rezultatas. Teorinės veiklos sąlygos drauge yra ir šios veiklos išdava. Tolesniam pažinimui būtiną mąstymo aparatą žmogaus protas gauna iš jį supančios socialinės aplinkos. O pirminis tos socialinės aplinkos formavimasis darbo veiklos pagrindu ir žmogaus pažintinių sugebėjimų formavimasis yra dvi to paties proceso pusės.

Individo sąmonės santykis su supančiu pasauliu yra *subjektyvus* savo forma. Sąvokų bei kategorijų tokiu pavidalu, koku operuojame jomis, objektyvioje tikrovėje nėra. Tačiau šios pažinimo formos individui turi *objektyvią* prasmę dėl jų visuomeninės prigimties. Individo sąmonės veikla remiasi jo atžvilgiu objektyviu modeliu, kurį suteikia jam visuomeninis-istorinis žmonijos vystymasis, ankstesniųjų kartų patyrimas. Teorinis protas, galima sakyti, išauklėjamas panašiai kaip ir estetiškas skonis — per paveikslus, kūrinius, paliktus mums ankstesniųjų kartų. Pirmதாகai palieka ir medžiagą, ir formą, kurių dėka ir tegali vykti subjektyvi pažintinė veikla. Subjektas pažįsta ne tik tikrovės objektus, bet ir patį santykiavimo su jais būdą, teorinės veiklos formas, kurios jo atžvilgiu tiek pat objektyvios, kaip ir patys daiktai.

Pažinimas yra tikrovės atspindėjimo procesas: pažinimo formas, pažintinę veiklą galiausiai sąlygoja objektyvi realybė. Mes pažįstame ne ką kita, o materiją, jos savybes. Tačiau matyti pažinimo specifiką tik vienašališkame kryptingume, t. y. manyti, kad sąmonė tik fiksuoja išorinio pasaulio vaizdus, yra klaidinga. Tarp materijos ir sąmonės pažinimo procese yra dialektinė sąveika, pasireiškianti dvipusiu ryšiu: materija — sąmonė ir sąmonė — materija.

Pastarasis grįžtamas ryšys tarp sąmonės ir materijos taip pat yra nagrinėjamas fiziologiniu ir psichologiniu aspektais. Dar Sečenovas kėlė mintį apie grįžtamąjį ryšį reflektorinėje veikloje¹⁶. Šios idėjos esmę sudarė tai, kad vaizdas, atsirandantis, veikiant išoriniams poveikiams, pats koreguoja atsakymą. Tikrovės atspindys lyg užbėga už akių signalams, patenkantiems iš tikrovės.

Vėliau iš tikro buvo nustatyta, jog išorinio pasaulio vaizdo projekcija smegenyse visą laiką siunčia „grįžtamąją“ informaciją jutimo organams ir kad reflektorinis procesas turi žiedinį pobūdį. Regėjimo ir kitų jutimų mechanizmų analizė leido padaryti išvadą, jog smegenų žievė nėra galutinė instancija, perdurbant informaciją. Analizatorių gauti impulsai vėl grįžta į jutimo procesą, jį koreguoja: vadinasi, patys jutimo organai sugeba ne tik koduoti informaciją, bet ir iššifruoti aferentinius signalus. Esant tokiam ryšiui, tarp centro ir periferijos vyksta savotiškas jutimo organų reguliavimas optimalaus prisitaikymo prie aplinkos atžvilgiu¹⁷. Be to, akis ir tegali matyti tiktai „dirbdama“, atlikdama labai daug nepastebimų judesių. Fiksuota, nejudanti daikto atžvilgiu akis nieko nemato: vaizdas išnyksta maždaug po pusės sekundės. Akis tuomet nemato ne tik daikto, nemato ir spalvų. Iš to daroma išvada, kad akies mikrojudiesiai yra susiję su teigiamos informacijos rinkimu. Tačiau ne tik mikrojudiesiai, bet ir paprasti akies judesiai aktyviai renka šią informaciją. Juk regėjimas — tai ne automatiškas tikrovės paveikslėlių rinkimas. Kad akis matytų, ji turi žiūrėti, kad ausis girdėtų, ji turi klausyti. Neklausydama ausis neskirs, kur gatvės triukšmas, kur diktoriaus balsas, kur muzika. Vaizdas sąmonėje atsiranda ne kaip pasyvus tikrovės atspindys.

Per pastaruosius porą dešimtmečių pojūčio mechanizmo supratimas išsiplėtė. Ankstesnę, paprastą jutiminio aparato schemą — receptorius-laidininkas-analizatorius — reikėjo patikslinti, praplėsti, nes ji nieko nesakė apie psichikos aktyvumą. Aktyvus buvo tiktai išorinis jutimų atžvilgiu pasaulis.

Norėdamas išaiškinti, kaip organizmas, atsakydamas iš pradžių ne visai tiksliai į išorės poveikius, vis dėlto pagaliau sugeba atlikti tikslingą reflektorinį aktą arba, kitaip sakant, koku fiziologiniu pagrindu mes pamatome savo elgesyje klaidą ir ją ištaisome¹⁸. P. Anochinas įvedė „veikimo akceptoriaus“ sąvoką, t. y. „įvykusio reflektorinio veiksmo aferentinių rezultatų akceptorių“. Šiuo veikimo akceptoriaus terminu, Anochino žodžiais, pažymimas „realus fiziologinis aparatas, vykstantis su smegenų žievės pagalba bet kokio reflektorinio akto, bet kokio viso gyvūno prisitaikomojo veiksmo įvertinimo funkciją“¹⁹. Jis susiformuoja ankstesniųjų poveikių pagrindu ir sudaro bet kokio sąlyginio dirginimo ir elgesio akto sudėtinę dalį. Sakysime, mes sugalvojome atlikti kokį nors apibrėžtą veiksmą. Mūsų smegenų didžiųjų pusrutulių žievėje tuo pat metu atgimsta sudėtingas anksčiau gautų, su šiuo veiksmu susijusių požymių ir dirginimų aferentinis kompleksas — veikimo akceptorius. Kai mes atliekame veiksmą, sutampantį su jau susidariusiu veikimo akceptoriumi, tuomet jo funkcijos pasibaigia ir iš naujo prasideda kitas veiksmas. Tačiau, jeigu mes apsi-

¹⁶ И. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, М., 1947, стр. 436 и др.

¹⁷ П. К. Анохин, Методологический анализ узловых проблем условного рефлекса. Сб. «Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии», М., 1963.

¹⁸ Dekarto reflekso lanko teorija šito paaiškinti negali, nes neatsižvelgia į reguliadoras, koreguojančias patį refleksą nervines funkcijas.

¹⁹ П. К. Анохин, Особенности афферентного аппарата условного рефлекса, «Вопросы психологии», 1955, № 6, стр. 34.

rikome: norėjome paimti šakutę, o paėmėme peilį — tada peilio sukelti dirginimai, patekę į galvą, nesutampa su veikimo akceptoriumi, kuris susidarė, norint paimti šakutę. „Pasėkoje šios disociacijos tarp paruošto pridėtinio aferentinio komplekso ir grįžtamų nuo neteisingo elgesio pabaigos aferentacijų žmoguje staiga atsiranda orientacinė-tiriamoji reakcija, ir *jis ištaiso klaidą*“²⁰. Vadinasi, pats mokymosi procesas, o iš kitos pusės, ir tikrovės tyrimo procesas, vyksta, būtinai esant grįžtamosioms aferentacijoms, vyksta jų bazėje.

Veikimo akceptorius reiškia aferentinių impulsų sistemą, kuri susidare individe jo ankstesnio patyrimo pagrindu ir kuri koreguoja nuolat gaunamus iš išorės poveikius. Veikimo akceptorius suteikia atspindimajai veiklai didelį produktyvumą, jis yra būtina jos adekvatiškumo tikrovei prielaida. Nuolat veikiantis grįžtamas ryšys tarp smegenų žievės ir jutimo organų ir sąlygoja aktyvią smegenų veiklą.

Vadinasi, tikrovės atspindėjimo procese matome psichinius procesus, pralenkiančius patį atspindėjimą, o „išrankus“, tikslingas jutimo organų veiklos pobūdis yra naudingos informacijos rinkimas organizmo ankstesniojo patyrimo požiūriu, patyrimo, fiksuoto tam tikroje sudėtingoje pėdsakinių procesų sistemoje.

Ankstesnės informacijos pėdsakų įtaka pažinimo procese yra didelė. Juk šie pėdsakai — paties individo asmeninio patyrimo, o žvelgiant jau iš gnoseologinio taško, ir visos ankstesnės visuomeninės praktikos fiksavimas. Nuo jų priklauso, kaip individas reaguoja į išorinį pasaulį. Minėta pėdsakų sistema yra tartum savotiškas selektorius, atrenkantis, rūšiuojantis tikrovės poveikius. Išorinio pasaulio veikimas, priklausomai nuo individo ankstesnio patyrimo, nuo jo sau statomų tikslų ir uždavinių, visuomet patiria kryptingą individo vidaus įtaką, o tai rodo tikrovės determinuotumo pažinime sąlyginumą ir psichiško aktyvumą.

Pažintinė veikla vyksta ne tuščioje vietoje: visuomeninė žmogaus prigimtis sąlygoja pažinimo pobūdį, yra jo pagrindas. Bet dalyvaujančio pažinimo procese individo visuomeniškumas nėra įgimtas. Jis gaunamas iš socialinės aplinkos, kiek tai leidžia materiali žmogaus struktūra. Visuomeninis patyrimas fiksuojasi *individo* nervų sistemoje kaip tam tikra apibendrinta ir koncentruota pėdsakų sistema, kaip tam tikri funkciniai organai. A. N. Leontjevas²¹ yra tos nuomonės, kad *žmogiškųjų savybių*, t. y. to, kas atsiranda individe iš socialinės aplinkos, substratas yra individo gyvenimo laikotarpiu susidariusios pastovios refleksų sistemos. Gyvuliai taip pat turi sudėtingus refleksus, tačiau susidaryti ontogenezėje pastovias sudėtingas refleksų sistemas sugeba tiktai žmogus. Ilgą biologinės ir socialinės evoliucijos pasėkoje žmogaus smegenys virto struktūra, sugebančia formuoti *funkcinius organus*, pvz., daikto paėmimo, vadinasi, ir erdvės pajautimo, kalbos loginių operacijų organai. Jie yra labai įvairūs, bet jie susiformuoja ontogenezėje. Turint tokią schemą galvoje, darosi aišku, kodėl, nepaveldėdamas sugebėjimo kalbėti, gaminti įrankius, žmogus šito lengvai išmoksta, o gyvulus — ne.

Fiziologinis ir psichologinis žmogaus psichikos aktyvumo aspektai svarbūs tiek, kiek jie parodo patį tikrovės atspindėjimo mechanizmą individo nervų sistemoje. Tačiau šie aspektai, atskirai paėmus, negali paaiškinti pažintinio sąmonės kaip visuomeninio reiškinių aktyvumo esmės. Sąmonės esmę sudaro ne patys neurodinaminiai procesai, o jų atspindimoji funkcija, leidžianti individo psichikai būti ypatingu visuomeninio istorinio tikrovės pažinimo proceso instrumentu. Tai nulemia individo

²⁰ Ten pat, p. 35.

²¹ «Вопросы философии», 1961, № 1.

psichinės veiklos ypatybes, kurios ir nagrinėtinos jų pažintinės funkcijos aspektu.

Atlikdama šią pažintinę funkciją, žmogaus psichinė veikla gauna tam tikrą savarankiškumą biologinių organizmo reakcijų atžvilgiu, tampa ypatinga žmogaus veiklos sritimi. Tas savarankiškumas yra individo pažintinio aktyvumo išdava ir drauge jo būtina sąlyga.

Didelį vaidmenį pažintinėje individo veikloje turi jo vaizduotė, leidžianti jam laisvai operuoti jutimine medžiaga, kurti naujus sintetinius vaizdinius. Ji susiformuoja praktinės veiklos pagrindu, kaip psichinis materialinės kūrybos analogas. Pažintinė veikla daro vaizduotę, fantaziją jos kūrybinio aktyvumo forma. „Be reikalo manoma,— rašė V. Leninas,— kad ji tik poetui tereikalinga... Net matematikoje ji yra reikalinga, net diferencinės ir integralinės skaičiųuočių atradimas be fantazijos būtų buvęs negalimas“²². Pažinimo teorija negali ignoruoti kūrybinės vaizduotės reikšmės žmogiškajam pažinimui. Vaizduotės sugebėjimas atitrūkti nuo konkrečių reiškinių ir jau idealybėje persikelti į naujas sąlygas, nesúsijusias su dabartimi nei erdvėje, nei laike, leidžia žmogui laisvai kurti idealius objektus iš įvairiausių jutiminės ir pažintinės medžiagos. Bet šie „fantazijos sparnai“ atlieka naudingą kūrybinį vaidmenį pažinimo procese, tik apibendrintos visuomeninės praktikos kontroliuojami. Čia žmogus gali pasiremti istoriškai susiklosčiusia sąvokų, teorinių sprendimų sistema. Beveik visa pažintinė žmogaus medžiaga yra sugrupuota į atitinkamas žinojimo sritis, mokslo sritis, kuriose žmogus ir gali kūrybiškai pasireikšti.

Tirdamas apibrėžtą tikrovės sritį, mokslininkas iš pradžių turi jos bendrą idėją ir atskirų jos dalių bei detalių vaizdinius. Mąstymo veikla sujungia šiuos atskirus vaizdinius į vieną sudėtingą sąmonės vaizdą — pažintinį modelį. Pvz., japonų fizikas Nagaoka 1904 m. lygino atomą su Saturno planeta, kurios pastovumas palaikomas tuo, kad sunkus centrinis kūnas traukia lengvesnius, iš kurių susideda žiedai, supantys šitą kūną. Nagaoka sakė, kad „... [atomą], matyti, galima apytikriai įsivaizduoti, pakeičiant šiuos žiedus neigiamais elektronais, o traukiantį branduolį — teigiamajį apkrauta dalelyte“²³. Vėliau sukurta atomo struktūros teorija rodo, jog japonų mokslininko samprotavimuose buvo nemaža tiesos.

Sugebėjimas kurti galvoje tikrovės modelius, mokslines hipotezes yra akivaizdus žmogaus pažintinio aktyvumo pasireiškimas. *Sintetinant* protinę empirinę medžiagą turimybę teorinio багаžo pagrindu, žmogui kyla *naujos* idėjos, nušviečiančios nauja šviesa tiriamąją tikrovės sritį. Tokiu atveju individas įneša pastebimą indėlį į visuomeninį-istorinį tikrovės pažinimo procesą. Tokio individualaus kūrybinio pasireiškimo sritis visų pirma yra mokslinių hipotezių sritis.

Nauja teorija visuomet atsiranda kaip hipotezė, kuri tolesniame mokslo vystymesi įsitvirtina su didesniu ar mažesniu tikėtimumo laipsniu. Mokslo vystymosi forma, Engelso žodžiais tariant, yra hipotezė²⁴. Niutono gravitacijos teorija, Einšteino reliatyvumo teorija ir daugelis kitų, šiandien tvirtai įėjusių į mokslo arsenalą teorijų iš esmės yra didelio tikėtimumo laipsnio hipotezės.

Kūrybinės vaizduotės procesas gamtos moksluose gavo mintinio modeliavimo pavadinimą. Kibernetikos laimėjimai ypač išskėlė pažintinę įvairių modelių reikšmę. Atsirado galimybė modeliuoti įvairiausius procesus, sudėtingas sistemas, pradedant gyvybe ir baigiant nervų sistemos veikla. Tiek akivaizdūs, tiek ir neakivaizdūs modeliai visada turi savo idealų turi-

²² V. I. Leninas, Raštai, t. 33, p. 281.

²³ С. Глестон, Атом, атомное ядро, атомная энергия, М., 1961, стр. 101.

²⁴ F. Engelsas, Gamtos dialektika, V., 1960, p. 176.

nį, kuris egzistuoja žmogaus mąstyme ir išreiškiamas brėžiniais, lygtimis, piešiniais, tiesiog žodžiais ir t. t. Tikrovės modelis nėra tikrovė. Tai aktyvaus kūrybinio proceso rezultatas, subjektyviai atvaizduojantis kuria nors tikrovės pusę, o kartais tai yra savotiškas projektas, užbėgantis tikrovės dinamikai toli į priekį. Šiamę mąstymo ir kūrybinės vaizduotės procese atsiranda naujos sąvokos ir nauji vaizdiniai. Perėjimas nuo vaizdinių prie sąvokų ir atvirkščiai vyksta staigiai, nes, greičiausiai, neegzistuoja kokių nors tarpinių idealybės momentų. Matyti, šis staigus perėjimas nuo sąvokos prie vaizdinio ir nuo jo vėl prie sąvokos ir gali paaiškinti tą kartais milžinišką proto greitumą, sprendžiant įvairias problemas, kuris apibūdinamas intuicijos terminu.

Minties kūrybiškumas pasireiškia tuomet, kai iškyla problema. Kol jos nėra, kūrybinei minčiai nėra kas veikti. O problemoms kilti pagrindą sudaro mokslo vystymasis kaip visuomeninis-istorinis procesas. Ir šiuo atžvilgiu pasireiškia visuomeninė individo pažintinio aktyvumo prigimtis.

Objektyvus sąmonės veiklos tyrimas yra sunkus dėl šios veiklos subjektyvumo. Sąvokos, idėjos, teorijos, kuriomis operuoja mūsų sąmonė, pačioje tikrovėje neegzistuoja. Tačiau jos pažinimo procese dalyvaujantiems individui turi objektyvią prasmę kaip nepriklausomai nuo jo egzistuojantis visuomeninis patyrimas, fiksuotas kalboje, moksle, žmogaus kūrinuose. Todėl individas tokį subjektyvintą tikrovės paveikslą gali lyginti su pačia tikrove ir šiuo pagrindu prisidėti prie to paveikslų tikslinimo, papildymo ir tobulinimo. Pažinimo teorija ir aiškina objektyvias ir subjektyvias šio paveikslų kūrimo prielaidas. O tai įmanoma, tik atskleidžiant objektyvią žmogaus sąmonės prigimtį ir jos objektyvų pagrindą.

Vilniaus Valstybinis
V. Kapsuko vardo universitetas
Filosofijos katedra

Įteikta
1965 m. balandžio mėn.

ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ СОЗНАНИЯ

И. ВИНЦЮНАС

Резюме

Вопрос о познавательной активности сознания, т. е. об обратной связи *сознание — материя*, в нашей литературе в основном рассматривается с точки зрения психологии и нейрофизиологии и не находит, на наш взгляд, должного отражения в гносеологии.

Наши знания о внешнем мире основываются на показаниях органов чувств. Но эти показания — только познавательный материал, а не само познание в действительном смысле этого слова. Без активной, конструирующей работы мышления ощущения и восприятия не дают нам синтетического образа действительности. Активность мышления как раз и проявляется в том, что оно придает чувственным данным форму всеобщих суждений. Активность сознания особенно проявляется в создании новых научных теорий, в замене одних теорий другими, в переходе от одного познавательного уровня к другому.

Ни рационализм, ни сенсуалистический эмпиризм не могут научно объяснить познавательную силу человеческого мышления. Субъективизм в оценке науки не может быть преодолен так же и эклектическим соединением этих двух направлений. Поэтому в немарксистской

философии и господствуют мнения, что логика мышления не зависит от действительности, а научные теории, входящие в науку на конвенциональной основе, являются продуктом свободной творческой деятельности субъекта. Таким образом, сам вопрос о познавательной активности сознания, как таковой, снимается. В статье показана порочность методологии Ф. Франка и Р. Карнапа, игнорирующей процесс познания как процесс отражения действительности.

Вопрос о силе человеческого мышления можно решить, если смотреть на познание как на *общественно-исторический* процесс. Для отдельного индивида достигнутый общественный уровень познания, созданные до него теории являются не только субъективными, но и внешними, объективными в отношении его мыслительной деятельности. Они постольку внешни, поскольку внешними являются эмпирически определяемые факты. Подчеркивая этот момент, нам становится легче понять те условия, в которых происходит идеальное освоение действительности. Анализируя процесс познания, нужно принимать во внимание не только объективную реальность как источник всех наших знаний, но и ту духовную обстановку, без объективности которой не могло быть познавательного активного отношения человека к окружающей его действительности.

Познавательный образ действительности в голове человека не возникает стихийно. Он возникает как результат теоретической деятельности человека, оперирующей не столько чувственным материалом, сколько идеальным логическим багажом. Сознание субъекта, участвующего в процессе познания, уже должно иметь в себе общее, которое здесь проявляется как условие познавательной деятельности. С другой же стороны, общее есть результат самого процесса познания. Если смотреть на интеллект человека, участвующего в познании, как на неподготовленного для восприятия действительности, тогда остается неясным вопрос: каким же образом индивид может ориентироваться в бесконечном хаосе связей?

Обратная связь между сознанием и материей изучается физиологией и психологией. Но физиологический и психологический аспекты активности человеческой психики нам важны постольку, поскольку они показывают механизм отражения действительности в нервной системе индивида. Сами по себе эти аспекты не могут показать сущность активности сознания как общественного явления. Сущность сознания составляют не нейродинамические процессы, а их отражательная функция, позволяющая психике индивида быть особенным инструментом общественно-исторического процесса познания.